

Il rumauntsch scu quarta lingua

Autor(en): **Ganzoni, Robert**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **50 (1936)**

PDF erstellt am: **17.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-206594>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

IL RUMAUNTSCH SCU QUARTA LINGUA

DA DR. ROBERT GANZONI

(Referat salvo al cuors linguistic a Savognin, 1. oct. 1935.)

Stimos preschaints!

Avaunt ün pêr ans ais gnüda fundeda da la giuventüna academica ladina üna giazettina cun ün nom ourdvalt prüvo, eau manag il «Sain Pitschen». Que ais aint illa vita d'ogni di in noss comünets il Sain Pitschen, chi soula uzer scu prüm la vusch e's fo udir pü tard cun sieu organcler e penêtrant tres tuots accords da la sunasencha. Ed uschè ho eir cò, *illa dumanda, chi hoz ans preoccupescha*, il Sain Pitschen, l'organ da la giuventüna, scu prüm da tuots uzo sa vusch tres la penna persvasiva da sieu redacter, signur Dr. O. Gieré. Oters seguitan, uschè la Ligia Romontscha tres üna resoluziun in sia radunanza generela dal december 1933, in pü signur Modest Nay aint il Grand Cussagl grischun tres sia moziun firmada dad auncha 38 oters members dal cussagl; alura la mastralia da Razén dal principi settember 1934, la pressa e danövmaing il Grand Cussagl tres sia impressiunanta resoluziun illa sessiun d'utuon dal 1934. E be avaunt qualche eivnas ho alura il Pitschen Cussagl, tgnand quint da l'incombenza arvschida inoltro üna dumanda motiveda gio Bern.

Uschè ch'essans propi già immez ils «sains insembel» o la sunasencha, per cuntinuer ans inservir dal queder menziuno.

Sch'eau vuless dimena hoz Als orienter sur dal problem da la quarta lingua naziunela, schi nu pudaro quetaunt esser bger da nouv cun risguard a las grandas lingias. Ma forsa tuottüna da qualche interess pervia dal detagl, per cha scodün as possa fer ün'idea davart la purteda ed alura. scu cha speresch, possa eir applaudir als pass ad inchaminer e que da tuot cour e cun buna conscienza; ed eir in fatscha a noss stimos cumpatriots d'otras linguas. Perche tuot in vuliand, cha il rumauntsch ve-

gna arcuntschieu a Berna scu quarta lingua naziunela, schi nu vöglian ils Rumauntschs nimia banduner la veglia tradiziun grischuna da vicendaivel respet ed attachamaint traunter nossas trais linguas naziunelas grischunas! Na, e madinà — els vöglian be, in conferma da quella, gnir eir els resguardos a Berna a pêr ed a pass cun las trais otras linguas naziunelas svizzras.

I.

Ed uossa aunch'ün pêr indicaziuns davart il rumauntsch stess, si'istorgia. Uschè la dumanda, da la quèla nus ans occupains hoz, ais be üna pitschna part dal mosaic dal problem rumauntsch. Cuntschaintamaing vo nossa lingua materna in singuls da sieus elemaints inavous sün temps vegls vadrüschs, temps auncha pü remots cu l'era romana. L'an 15 aunz la naschentscha dal Salveder crouda alura la veglia Rezia suot il domini dals Romauns, chi romaniseschan il pajais na be cun resguard al dret, l'administraziun, ma eir in merit a la lingua. A seguan alura tschientiners pü tard, ils dominis dals Gots, dals Francs e dals Allemans, accumpagnos d'invasiuns da Sarazens, schi perfin da Huns o simila marmaglia. In generel però tuottüna dominis tudais-chs e pü tard d'üna signuria feudela, per granda part d'origin tudas-ch, fin cha'l pövel indigen, e cun el eir quel resto fidel a la veglia lingua dal pajais, rumpa ils chastels e las chadagnas da la dependenza e fuorma las lias. Però l'influenza tudais-cha, chi squitschaiva daspö seculs giò dal nord e no da l'oriaint, chi chattaiva in pü seculs a la lungia ün factur ourdvard favuraivel aint il pajais stess tar la nöblia in corazza e quella da la chappa e'l clero, lur seguit, lur impiegos, miniers, misterauns ed oters, ho gieu grand'impurtanza na be per il caracter da la lingua dal pajais, ma d'otra vart ed avaunt tuot eir desastrusas consequenzas per sia extensiun!

Ils Rumauntschs, in temps remots da chesa fin giò al Lej da Constanza e quel da Rivaun (Wallensee), as stöglian retrer ün pô a la vouta fin sün varquauntas vals illas alps reticas. Quaist svilup, uschè funest per nossa lingua, füt auncha fermamaing accentuo tres l'imigraziun successiva dals libers Valais no dal Valais. Uschè cha già dal 14—16avel secul il rumauntsch as restrainscha pü o main sü'l territori aunch'hoz dad el occupo.

Scu exaimpel typic per la via, cha soula piglier il regress successiv dal Rumauntsch saja menziuneda be la cited da Cuaira, arsa giò complettamaing dal 1464 ed in seguit spopuleda tres la pesta. Schurmas da misterauns e commerziants tudais-chs vegnan notiers da tuottas varts, da la val dal Rain, dal Vorarlberg e Lichtenstein. Els refabricheschan bainschi la cited, ma as domicilieschan eir e restan i'l pajais e germaniseschan uschè plaun sieu la chapitêla da la veglia Rezia, fin quella vouta rumauntscha. Uschè Champell, Muoth, Dr. Planta ed oters.

Il Rumauntsch ais dimena resto d'aspö quella vouta incirca staziunari in sia expansiun fin süls temps odierns, fin al di d'hoz cun sieu immens svilap da tecnica e traffic, inua cha's fet darcho valair ün'ourdvart sensibla irrupziun dal nord ed eir dal süd in territoris fin cò püramaing rumauntschs. Uschè cha ün stu hoz cunvgnir, cha svesa *l'esistenza* da la lingua saja periclitada. Al principi da quaist secul haun dal rest grands spierts già previs per il 1920, il pü tard per il 1950, la dispersa incirca cumpletta dal rumauntsch in Grischun! —

Ils Rumauntschs cò ed illa Svizzra tuott'intera sun hoz redüts sün passa 44,000 ormas; bainschi vegnan auncha tiers ün pêr milli a l'ester, ils quêls nus pudains quinter tar ils noss e chi ün bel di returnaron in patria a rinforzer nossas filas. Ed in pü s'augmanta la cifra menziuneda aunch ün pô, scha ün piglia per norma tuot quels, chi *discuorran* rumauntsch, invezza cha tar il censimaint vain in consideraziun la *lingua da la mamma*.

Ma nus stuains tuottüna arcugnuoscher il fat, cha'l rumauntsch ho savieu as mantegner cun tenacited, ostinaziun e success seculs a la lungia in nossas vals da muntagna e que melgrô tuots factuors uschè dischavantagius e formidabels dals temps ils pü remots innò, fin al di d'hoz. Nus avains tuot motiv d'admirer que taunt pü cha fin al di d'hoz nu s'ho auncha furmeda üna lingua scritta, *unica ed arcuntschida per tuot il territori rumauntsch*: Per preserver la lingua, dal sgür ün factur disfavourabel, ün fat chi ris-cha da rumper la forza e verva dal muvimaint rumauntsch! Impissainans be süllas difficulteds d'üna vicendaiv'incletta traunter Sursilvans ed En-

giadinais, sün l'impedimaint da giodair la litteratura da l'oter dialect e perque sül esit da las publicaziuns rumauntschas, las cumpticaziuns cun resguard a noss mezs didactics ed oter! Que ais ün fat, chi cò e lo ans vain avaunt scu ün pais immens, chi pera da'ns staundscher! D'otra vart però, guardand las chosas cul ögl inamuro d'ün linguist u philolog eir ün factur destino ad inrichir zuond nossa lingua e sieu reservoir in plets ed expressiuns. L'idioticon reïtorumauntsch and saro prova evidainta!

Il fat, cha'l rumauntsch ho savieu as mantegner, sa litteratura tuottüna richa e preziosa in confrunt cun la pitschnezza da sieu territori e dal pövel, chi'l discuorra, que tuot ais eir taunt pü admirabel, scha pensains, cha'l stedi nun ho fat per uschè dir ünguotta in favur dal Rumauntsch fin als ans 60 dal secul passo. Pür in seguit ho'l pissero per cudeschs da scoula rumauntschs, per l'instrucziun obligatoria per magisters rumauntschs al seminari, daspö la decisiun dal Grand Cussagl dal 1914 per tuots scolars rumauntschs (rom. Zunge!) a la Scoula chantunela. Que am mness memma dalöntscha, scha vules m'externer pü in lung sur quaista vart dal problem rumauntsch, sur sa litteratura, sieus poets e scha vules eir be manzuner tuots quels chi haun contribuieu vi a sieu svilup e sieu mantegnimaint.

In quaista connexiun am suprasto que percunter auncha da fer resortir l'allegraivel stimol, cha'l movimaint rumauntsch ho subieu ils ultims 15 ans, daspö cha staivan a disposiziun pü ampels mezs, per promover las meras da las societeds linguistics; daspö cha dal 1920 las Chambras Federelas e nos Grand Cussagl haun miss a disposiziun da la Ligia Romontscha scodün frs. 10,000.— l'an — vairamaing ün act dad impressiuanta solidarited invers la pü pitschna gruppa linguistica in nossa patria svizzra. La granda part da quista munaida stuet ün impuonder fin sül di d'hoz per s-chaffir la basa scientifica per l'adöver dal rumauntsch in scoula ed illa vita d'iminchadi: per las lavuors preparatorias scopür per la redacziun da dicziunaris ladins e sursilvans, medemmamaing per grammaticas per rumauntschs e tudas-chs. Ma al maun adester e spargnuoss, a la premurusa lavur instancabla e dischinteresseda d'ün

Giachem Conrad ais que tuottüna auncha saimper reuschieu da metter d'vart tscherts imports a prô da nossas societeds linguistics e lur publicaziuns, ed uschè eir a stimular a taunts e taunts da's metter eir els dischinteressedamaing i'l servezzan da la lingua materna.

Vules in quaiست incunter eir algorder ad ün seguond allegraivel fat: eau manag a la subvenziun federela in favur da las scoulas prümarias, per part destinadas spezielmaing a prô dal rumauntsch e l'instrucziun dals magisters in lur lingua materna, saja al seminari, saja tres cuors linguistics.

Displaschaivelmaing nu's laschet que d'otra vart neir impedir, cha la crisa mondiela bütta sa sumbriva eir sün quaista ventüraiyla semenza. L'an passo haun las Chambras Federelas stricho frs. 2000.— da la contribuziun a la Ligia Romontscha ed ün oter dischöl güst taunt indigest chalcha las sprauzas e bunas vistas, chi fluivan per il rumauntsch our da quaista funtauna d'agüd. E tuottüna avessans ün nair dabsögn d'ün *augmaint* da la subvenziun e na d'üna diminuaziun. Perche ans spettan auncha considerablas, schi ourdvard impurtantas incombenzas: la stampa da dicziunaris e grammaticas, ün pü ampel agüd a las societeds linguistics ed oter. Perque nu lascharons our d'ögl neir quaiст postulat.

II.

Hoz m'he però piglio avaunt da tratter ün'otra vart dal problem rumauntsch, *il problem da la quarta lingua naziunela*, dimena d'üna mëra avaunt tuot ideela e be in sas consequenzas eir da valor pratica ed eventuelmaing economica. Quaiст postulat piglia in vista, *cha la confederaziun arcugnuoscha il rumauntsch*, a pèr ed a pass cul tudais-ch, franzes ed italiaun, *scu lingua naziunela*.

Per ans fer ün'idea da las consequenzas d'üna simila arcugnuschtscha illa Confederaziun, stuains avaunt tuot sclarir las relaziuns da dret in merit al rumauntsch cò tar nus in Grischun ed aint illa Confederaziun.

Puonch da partenza per nos dret grischun ais l'art. 46 da la constituziun dal 1894, chi ho per uschè dir codificho la norma üsiteda da vegl innò e chi perque s'inclegiaiva da sè

stess, tenor la quela la costituziun, sülla quela as basescha insè l'existenza da nos chantun stess, arcugnoscha e garantescha las trais linguas i'l Grischun scu linguas dal pajas — Landessprachen —, cun oters plets: naziunelas.

Mettand in pratcha quista garanzia formela, *nun ho* il legislatur retgnieu necessari dad amplificher quists pochs plets tres prescripziuns detagliedas aint illas disposiziuns d'uorden dal Grand e Pitschen Cussagl, aint illa procedura civila u otras ledschas da fuonz. Chattains be cò e lo sporadamaing qualche singula disposiziun da main granda purteda e chi pelpü nu sguatta ne da logica ne da sabgentscha.

Vögl in quaist incunter menziuner be las disposiziuns aint ils nouvs plans d'instrucziun per las scoulas prümaras e secundaras. Medemmamaing üna decisiun dal Pitschen Cussagl dal 1922, tenor la quela la lingua rumauntscha dess esser rappreschanteda süls bigliets da votaziun e que alternativmaing in sursilvan ed in ladin.

In general però, ed ün po bain eir dir cun buna radschun, ho'l legislatur surlascho al saun inclet e'l bun radschunamaint da nos pövel da metter nossas relaziuns linguisticas in güsta e radschunabla consonanza culla vita d'ogni di in scoula, *vita publica e tribunel. Suprema directiva e norma ais pero in mincha cas la regla fundamentela, cha tuottas trais linguas sun arcugnuschidas scu linguas dal pajais (naziunelas)!* Uschè füt que da vegl innò, ed uschè dess que eir rester!

Davart quaists vicendaivels rapports in Grischun aunch'ün'algoraunza persunela:

He passanto mieus ans da pratcha a Tavô. Que eira d'ürant la guerra mundiela, cura ch'ün staiva suot l'impressiun cha'ls pövels vöglian s'extirper l'ün l'oter insembel cun lur razza e lur lingua: que eira i'ls ans, ch'eir la Svizzra bassa paraiva madüra, per schmancher la veglia tradiziun svizzra e cha las paschiuns da razza e lingua paraivan da vulair furmer ün foss chafuol, irreparabel traunter Confederos velschs e tudais-chs. E cò m'algora, scu scha que füss hoz, al discuors cha land. Wolf da Tavô ho tgnieu davaunt la porta d'chesa, in occasiun da sia reelecziun a la mastralia. M'algora uschè bain, cu ch'el ho atscheno als trists evenimaints cuour i'l grand muond e

trat ad imaint las discrepanzas internas traunter Confederos; cun plets, chi giaivan a cour, ho'l explichò al pövel inter raduno, cha'ls Confederos cun lur, per part veementas contaisas, fëssan meglder da's piglier ün axaimpel vi dal chantun Grischun cun sieu territori uschè ristret, i'l quël sajan tuottüna da chesa trais razzas e linguas. Quaistas s'hegian chattedas ed inclettas da vegl innò in ün'armonia exemplera. Scodüna as dosta per sia existenza, ma tuottüna s'inclegian traunter pèr, as respettan *e's sustegnan perfin vicendaivelmaing in lur pisers e lur radschunablas pretaisas.*

Eau crajet da stovair algorder in quaist incunter als plets uschè expressivs dal vegl landamma da Tavô. Perche da quai-sta sortida d'ün prominent Grischun tudais-ch pudains trer la conclusiun, *cha l'axiom fixo aint illa constituziun chantunela, nun ho mno cun se ne svantags, ne inconveniaints e neir discrepanzas traunter ils Grischuns da lingua differenta; cha l'equalited garantida illa constituziun nun ho mê stimulo las minoriteds linguisticas a pretaisas exageredas o na radschunablas;* e dalander as po bain presumer ün oter taunt per l'avegnir, nempe cha nu saja da tmair cha üna quarta lingua naziunela, accordeda giò Bern, ris-cha dad ir in testa a nus Rumauntschs!

Ed uossa auncha a las relaziuns actuelas illa Confederaziun, a las quelas il postulat odiern grischun vules per part remedger; skizzand quistas relaziuns da dret existentas, pudains il pü bain ogni vouta ans fer la dumanda quaut inavaunt ch'üna müdeda ais giavüschabla o *radschunabla* e dalander puderons alura eir pü chöntschi formular l'extensiun da nossas pretaisas.

Cuntschaintamaing s'agiundscha illa Confederaziun a nossas trais linguas Grischunas scu quarta auncha il frances. *La constituziun federela arcugnuoscha percunter in sieu art. 116 be il tudais-ch, il frances e l'italiaun, dimena be las trais linguas principelas, scu linguas naziunelas.* Il rumauntsch nu vain arcugnuschieu, melgrò ils 40—50,000 Rumauntschs chi'l discuorran, e schabain cha quists nun as chattan be sporadicamaing sparpaglios aint il territori da las otras trais linguas, *ma disponan bainschi aunch'hoz d'ün egen territori linguisticamaing*

e culturelmanig rumauntsch. Cu s'externa ün dals noss, G. A. Huonder, illa chanzun d'onur dal paür suveran?

Quei ei miu grep, quei ei miu crap,
cheu tschentel jeu miu pei;
artau hai jeu vus da miu bap,
sai a negin merschei.

Quei ei miu prau, quei miu clavau,
 quei miu regress e dretg;
sai a negin per quei d'engrau,
jeu sun cheu mez il retg.

Quei mes affons, miu agen saung,
de miu car Diu schangetg;
nutreschel els cun agen paun,
els dorman sut miu tetg.

Pelvaira — superbis plets, plets plain forza e vigur! Ma che dir, scha quaist paür suveran nun ais linguisticamaing niauncha arcugnuschieu e liber sün sieu egen terratsch? Nu suos-cha niauncha numner sieu egen lö scu ch'el voul, ma stu tolerer la nomenclatura uffiziela tudais-cha?

La pusiziun dal rumauntsch illa constituziun svizzra risplenda in tuotta consequenza eir da las otras ledschas ed ordinaziuns federelas. E sch'inscuntrains cò e lo sün terrain federel ad üna salüdaiv'exepziun da quist, per nus uschè scuragiant stedi da las chosas, schi nun ais quella forza d'atribuir ad ün dret o ad ün oblig sancziuno tres ledscha, dimpersè sulettamaing a las simpatias da noss cumpatriots e da las autoriteds federelas per nossa lingua.

L'axiom fixo i'l art. 116 da la constituziun federela ho per consequenza, cha las trais linguas: il tudais-ch, il franzes e l'italiaun, vegnan arcugnuschidas in medem grô, taunt inavaunt, cha tainscha la competenza federela. Quetaunt voul dimena eir dir, *cha tuots decrets e tuottas ledschas ed ordinaziuns vegnan decisas e publishedas tres il legislatur federel illas trais linguas naziunelas.* Otramaing cu tar nus ais da resguarder cò il text da scodüna scu text originel. E scha's sollevan discrepanzas traunter ün o l'oter, schi ais que necessari da stabilir tres tuots mezs üsitos da l'interpretaziun, quèl dals trais texts,

chi saja il güst e reprodüa il pü bain la volunted dal legislatur. (Vair Fleiner, pag. 32.)

Consequentamaing stöglan dimena tuottas publicaziuns gnir tradüttas in tuottas trais linguas, saja alura, cha's tratta da ledschas u ordinaziuns u dal fögl uffiziel cun tuots menagis dal Cussagl Federel a las Chambras, da sias circularas, da las comunicaziuns dals departamaints ed oter. Ün po dalander eir circa as fer ün'idea dals cuosts, chi and resultan d'üna simila cumplicheda instituziun ed eir da la purteda, ch'ün *oblig* da tradür il tuot eir in rumauntsch stuess avair. L'an 1931 spendet p. ex. la Confederaziun tenor Sain Pitschen la bagatella da frs. 2,682,000.— per stampas, que chi per l'italiaun, quintand eir be ün sesevel per la relat. stampa, cumpurtess annuelmaing ca. fr. 447,000.—.

Dal rest as restrainschan eir illa Confederaziun las disposiziuns leghelas, chi trattan da la pusiziun e da l'adöver da las linguas, sün ün numer rel. fich restret. Difficulteds pü seriusas nun and resultettan a nos savair tuottüna brich. La vita quotidiana, la giudicatura, l'administraziun e la vita parlamentaria s'haun perque tuottüna savieu as fer via ed arriver ad üna soluziun güsta ed appussaivla, radschunabla e pratica.

Illas chambras po ogni ün discuorrer ill'egna lingua, sainza cha que saja in generel üsito da tradür sieu voto i'ls oters idioms. Sulettamaing *propostas formelas* vegnan tradüttas aunz la votaziun e repetidas in tudais-ch ed in franzes. Losupra existan disposiziuns spezielas. Füss que forsa necessari da tradür eir in rumauntsch?

Medemmamaing arcugnuoscha il Tribunal Federel, scu eir il tribunal d'assicuraziuns las trais linguas naziunelas scu linguas admissas in medem grô. Trafichand cun las instanzas, paun las parts s'inservir da scodüna da las trais linguas naziunelas. Scodüna sentenza vain composta illa lingua da la sentenza steda attacheda etc.

Que ais evidaint, cha nu crouda neir cò giò niaunch'üna mievletta a prô dal rumauntsch, il tuot confuormamaing a las disposiziuns *constituziunelas*.

E tuottüna s'ho il Tribunal Federel demusso repetidamaing bain pü condescendent cu nos Tribunal Chantunel. *Tar quai avessan a la fin giaschieu avaint maun las premissas leghelas*,

per ch'el lascha tradür evtl. actas rumauntschas inoltredas in ün prozess pendent sün egen cuost e na a charg da las parts, per ch'el admitta ün plaidoyer rumauntsch o emanescha la sentenza in rumauntsch. Fin cò nun ho'l però auncha mê vullieu arcugnuoscher quaista clera conseguenza da l'art. 46 da la constituziun chantunela. Il Tribunal Federel invezza schi, bainschi na adüna, ma tuottüna già repetidamaing.

Üngünas disposiziuns nun existan i'l sen, cha aint il Cussagl Federel stöglian esser rappreschantedas las trais linguas naziunelas. De facto ho ün però cun buna radschun saimper darcho proseguieu la mêra, cha sajan rappreschantos tudais-chs e velschs incirca proporziunalmang a la forza numerica da las rel. populaziuns. Ün nun ho cuntschaintamaing neir exclus ils Rumauntschs d'ün'elecziun i'l Cussagl Federel, schabain cha nu savess da'nd dir per il mumaint, sch'ün quella vouta ho piglio resguard sülla lingua ed ev. tar che gruppa, ch'ün ho attribuieu il member rumauntsch, già cha sia lingua nun ais mê gnida arcugnuschida scu lingua naziunela. A nun exista dimena neir cò üngün motiv per ils candidats rumauntschs da's agiter e dal rest nun ais que neir internamaing motivo, cha fatscha saimper part eir ün Rumauntsch al Cussagl Federel.

D'otra vart exista üna prescripziun, tenor la quèla ün stögli tegner quint, cha las trais linguas naziunelas sajan rappreschantedas aint i'l *Tribunal* Federel. Constituziun federela art. 107. Medemmamaing illa chambra criminela, chi's compuonna da trais members. Ils districts per l'elecziun dals güreders aint illas assisas federelas sun savros our seguond ils territoris linguistics, be il rumauntsch vain eir cò survis ed attribuieu al territori tudais-ch.

Pudessans revgnir auncha sün ün'u l'otra conseguenza pratica da la disposiziun merit las trais linguas in nossa constituziun Eau stögl però am restrainscher sün quaists pochs exaimpels ed and trer mas conclusiuns:

Ün stuaregia dal sgür convgnir, cha que stuess tuottüna mner a difficulteds praticamaing inütiles ed a cuosts relativamaing zuond exageros, sch'ün vules metter il rumauntsch già illa constituziun federela in tuot e dappertuot sül medem s-chalin scu'l tudais-ch, il frances e l'italiaun; praticamaing

avessan ils Rumauntschs, chi cognitamaing cugnuoschan *bain* las linguas, ün zuond pitschen avantag; in pü füssan ils cuosts d'üna traducziun da tuottas ledschas etc. in rumauntsch in proporziun bger memma ots ed hoz daffatta impussibels ed in-supportabels. Già uossa ho dal rest il Cussagl Federel lascho tradür in rumauntsch ledschas pü importantas, scu p. ex. la costituziun federela, il cudesch civil svizzer, il dret d'obligaziuns ed ho uschè tres *il fat* già demusso sia simpatia invers il rumauntsch e l'incletta per ils bsögns da nossa populaziun. *E bger da pü nu saro necessari neir in avegnir!*

Già fin cò nun ho, a mieu savair, mē üngün impedieu cha'ls members rumauntschs da las chambras tegnan lur discuors in rumauntsch, lur idiom matern. Già l'interess d'udir üna vouta quaista granda müravaglia e'l cling sonor rumauntsch s'haun saimper savieus acquister atenziun ed interess. Ma uschigliö as daro que bain da se, cha la frus-chaglia rumauntscha nu crescha güsta fin sün tschêl. Perche a la lungia nu vularegia tuottüna discuorrer, scu depüto, üngün in üna lingua, illa quela la granda magiurited dal Cussagl nu l'inclegia. U alura as stuess presumer cha geschan avaunt maun motifs speziels o cha nos signur depüto discuorra in ün discuorrer our da fnestra, que chi nu saro tuottüna mē pü il cas!

E pür l'advocat, chi ho da guandager ils interess da sieus clients e chi stu pleder avaunt tribunel? In quaist cas basterò que bain, scha's lascha mantegner eir in avegnir il stedi actuel, cha las chosas in vschinauncha e circol, tribunel districtuel, o magari eir tribunel chantunel vegnan prodottas o defaisas in rumauntsch. Ma cun che radschun e che scopo, ün *dret* da pleder i'l Tribunel Federel a Lausanne in rumauntsch, inua cha da tuot il tribunel üngün nu l'inclegess?

A medemmas conclusiuns arrivains, ponderand la dumanda, scha que füss internamaing giavüschabel u praticamaing eir be pussibel cha noss sudos vegnan instruieus e cumandos in rumauntsch. Ed alura in che dialect? Inua ir per ils instructuors e'ls uffiziels e bass-uffiziels?

Similas consideraziuns nu sun sfügidas neir als circuls rumauntschs i'l mumaint cha haun fat la dumanda motiveda, cha vegna a la fin tuottüna concessa eir al rumauntsch la plaz-

za, chi al partuocha, cha eir il rumauntsch vegna arcugnuschieu scu lingua naziunela na be in Grischun, dimpersè eir illa Confederaziun. Ed uschè haun els be dalum eir adüt a lur pretaisa, cha tuot in restand ferm sün lur postulat, els nu pretendan brichaffat cha'l rumauntsch vegna eir declaro lingua *uffiziela* cun *tuottas* consequenzas, chi and pudessan resulter confuormamaing a la legislaziun federela uoss'auncha in vigur. In quaist resguard nun ais dimena da tmair ch'els as perdan in postulats exageros, que chi nun ais neir mê sto il cas in Grischun. Ed uschè haun formulo l'art. 116 i'l nouv tenor: «Las quatter linguas svizzras, il tudais-ch, il frances, l'italiaun e'l rumauntsch sun las quatter linguas naziunelas da la Confederaziun. Scu linguas uffizielas vegnan declaredas il tudais-ch, il frances e l'italiaun.»

Eir nus giains d'accord cun quaist tenor culla cundiziun, *cha la purteda da l'extensiun da tuot que chi ho tuottüna dad eseguir uffizielmaing vegna auncha fixo tres ledscha u ordinaziun speziela. Perche taunt inavaunt cha's lascha fer facilmaing, p. ex. cun resguard a la nomenclatura, ad inscripziuns, a traducziuns da ledschas fundamentelas po e stu üna lingua naziunela tuottüna pretender da gnir resguardada e considerada!*

III.

Ma sch'ün restraindscha similmang il postulat d'üna quarta lingua naziunela, schi's solleva be dalum l'ulteriura dumanda che valor pratica, chi's collia a la fin dals quints cul petito dals Rumauntschs? E nus stuains convgnir be dalum, cha's tratta tals Rumauntschs effettivamaing pü da radschuns e motivs ideels!

Avaunt tuot, qualchosa sur il fat cha'ls Rumauntschs, tuots saunz'exepziun, e per part paschiunedamaing, faun frunt cunter la pretaisa cha lur lingua vegna resguardada be scu ün dialect lumbard o italiaun. Eau algord in quaist connex al tentativ d'intellectuels italiauns da trer il rumauntsch, sainza cha que detta in ögl e per intaunt be filologicamaing illa sfera da lur lingua e cultura in atschenand als Rumauntschs, cha l'unic mez per as defender cun success cunter la germanisaziun saja d'accepter l'italiaun scu lingua scritta. Effettivamaing haun be

aunz la guerra mundiela ils filologs Battisti e Salvioni emiss e defais la teoria, cha'l rumauntsch retic nu saja oter scu ün dialect lumbard ed haun chatto cun quaista pretaisa fin al di d'hoz (ed hozindi dafatta!) in circuls italiauns, aderents d'ün expansiun naziunalista, ün viv rimbomb. E tuot que pudet accader, schabain cha fiiologs d'ün nom mondiel, scu l'italiaun Ascoli, l'austriac Gartner e numerus cugnuschiduors svizzers scu Planta, Jud, Gauchat ed oters haun già da lönch innò pudieu cumprover, cha quetaunt nu saja vaira, dimpersè cha's tratta tal rumauntsch d'üna lingua neolatina, chi's hegia furmeda independentamaing güst'uschè bain scu l'italiaun, il frances e'l spagnöl.

Ils Rumauntschs grischuns nu's haun indubitos niaunch'ün mumaint, da che tentativ fundamentel, cha's trattaiva tar singuls circuls da noss chantunais i'l süd, e da la mêra, cha quaist agir insistent pudess avoir in ögl. Guidos dal vegl poet, il consul svizzer a Livorno, Peider Lansel, e cun sa devise:

„*Ni italians, ni tudais-chs, rumauntschs vulains restar!*“
 haun els respint be dalum e resolutamaing tentativ e möd, quaut amiaivels ed amiaivlischems cha sajan eir stos. E be dalum chattettan valents aderents per lur chosa, traunter oter il cuntschaint Prof. Fleiner a Turich. Quaist s'externa illa «N.Z.Z.» traunter oter i'l sen, cha que tentativ ans hegia rendieus attents sül fat, ch'in ün'epoca d'üna veritabla innondaziun naziunalistica ün nu saja intrio da metter perfin la grammatika, — sch'eir partind da fosas premissas —, i'l servezzan da la politica e da tschercher dad indeblir la defaisa grischuna rumauntscha vers süd cun metodas filologicas. Ed a que agiundsche'el detagliedas reflexiuns, chi prosegueschan la mêra da procurer a la fin illa Confederaziun als Rumauntschs tres ledscha la posiziun, chi pertuocha ad üna lingua independenta cun egen territori linguistic e dals güder i'l cumbat per l'existenza da lur lingua materna.

Per quaist agir eir hoz ün sincer ingrazchamaint da nus Rumauntschs tuots al cuntschaint professor da dret public a l'universited zürigaisa!

Ma scha tuot que ais güst, schi cu po ün mê amegliorer la posiziun *da dret* dal rumauntsch pü expressivamaing cu in

l'arcugnuschind scu *quarta lingua naziunela*? E scha sigr. Prof. Fleiner s'indubitescha cha las difficulteds praticas savessan esser tuottüna memma grandas, schi craj cha quaista temma nu saja pü motiveda in fatscha *al möd, cu* cha'l postulat ais sto formulo, nempe in restringind già da prüm innò l'effet pratic da la quarta lingua naziunela, scu già spiego.

Ma scha *ün nu* vuless der üngün seguit al postulat odiern, nu füss que taunt cu sancziuner da vart politica svizzra la pretaisa dals naziunalists italiauns? O, cun oters plets — a che gruppa linguistica, a che territori linguistic vuless u stuess ün assegner u adresser ils 40—50,000 Rumauntschs? A chenün, scha na a l'italiaun, tuottüna il pü strettamaing paranto? E nu stuess quetaunt apparaintamaing e praticamaing sancziuner ch'ün vöglija correspuonder a l'intenziun zuppada d'ün Battisti, d'ün Salvioni e da lur aderents?

Eau nu vögl m'externer pü in lung sur quaist tema uschè delicat e quetaunt già in fatscha a las relaziuns *uffizielas* ed eir *persunelas* uschigliö taunt bunas cun noss chantunais dal süd da las alps, da l'otra vart dal confin. Ma he stuvieu tuottüna almain manzuner eir quaist factur, perche ch'el ho occupo fermamaing il spiert dals Rumauntschs i'ls ultims ans, als preoccupescha hoz pü cu mê ed *ais sto ün dals motifs, chi haun indüt ils circuls rumauntschs da fer la dumanda odierna giò Berna.*

Ma natürelmaing na l'unic motiv! Perche que füss sainz'oter eir in oters resguards da granda valur per las tendenzas dals Rumauntschs, scha lur lingua gniss arcugnuschida e declareda eir sün terrain federel scu lingua naziunela. E scha's trattes eir be d'ün'illusium, ch'ün reuschiss da prodür tar nus Rumauntschs stess e vers l'exteriur, scha que füss eir be üna questiun da «prestige», scu cha'l frances soula dir, schi avessans be l'istess tuot motiv da'ns tegner da bun eir d'avair obtgnieu be que. Perche be nus Rumauntschs savains quaut ümiliant e depri mand cha que ais da cumbatter in ün bel cumbatter difficulteds sainza fin, e que melgrô ils megl ders argumaints, sainza üngün success, perche il prüm bureaucrat infangio ch'inscun trains, po ans metter our d'chanvô culs simpels plets: Vus

nu's basais in vossas pretaisas quaunt güstas cha füssan, sün üngün dret; vossa lingua nun ais arcugnuschida scu lingua naziunela ed uschè nun avains *nus* üngün dret d'aderir a voss giavüschs, cha sajan alura auncha taunt motivos ed inclegiantaivels. Our da püra simpatia per vossa lingua però: *regal schi — ma na ün dret!!*

In quaist resguard vögl atschener be al seguint: La Svizra tudais-cha, p. ex. la Svizra centrela, il Bernais, s'inserta aunch'hoz gugent dals noms tudais-chs per ils lös pü importants dal Tessin (Bellenz per Bellinzona, Livinental per Leventina, Lucris per Locarno, Mendris per Mendrisio); o dal Vadais: Jferten per Yverdon, Vivis per Vevey, Pieterlen per Payerne ed oters.

— Ais que aunch'üna reminiscenza dals temps da las signurias aint il Tessin e'l Vadais? Eau nu savess da dir! Ma — a chi füss que mê gnieu adimaint, daspö ch'exista ün stedi confederativ svizzer (Bundesstaat) ed üna nomenclatura uffiziela svizra dad introdür ils noms tudais-chs giò'l Tessin u i'l Vadais u magari da declarer scu noms uffiziels saja *be* a quels o *eir be quels speravi* ils noms italiauns u frances? Già il fat, cha il frances u l'italiaun gnittan declaros scu linguas naziunelas ho sainz'oter exclus eir ogni relativ tentativ!

Per il territori rumauntsch percunter nun ho ün trat üna simila consequenza; chi so, forse guidos da la logica rëflessiun cha'l rumauntsch nu saja già na arcugnuschieu scu lingua naziunela? Ed uschè ho que pudieu arriver ad a quella cha ils noms geografics da lös, qualvoutas eir da munts e vals, flüms u lejs aint il territori rumauntsch, vegnan aunch'hoz regulermaing scrits uffizielmaing in tudais-ch, p. ex. Fellers per Falera; Ilanz per Glion; Neukirch per Surcuolm; Süs per Susch; Martinsbruck per Marlina; Münster per Müstair; Sils per Segl; Celerina per Schlarigna; Mühlen per Mulegns; Tiefenkastel u Tiefenkasten per Casti etc.

E be uschè pudet que in pü arriver fin ad a quella, cha per ex. la posta federela as dosta aunch'hoz ferventamaing d'admetter al nom rumauntsch almain eir üna modesta piazzetta *speravi* quel tudais-ch. Nun ais quaist stedi da las chosas qualchosa indegn per nus Rumauntschs? Per il pövel rumauntsch,

chi posseda, abitescha e cultiva la terra sursilvana, ladina e da Surmir daspö tschients e millis d'ans. Impissainsa'ns be sün la chanzun dal paur suveran!! E nu's tratta que güsta cò d'ün fat zuond nuschaivel e disavantagius i'l cumbat per il mantegnimaint da nossa lingua imnatscheda? U ais forse il cling dal nom rumauntsch main sonor? *Insomma — scha neir ils pass inchaminos actuelmaing a Berna nun avessan d'avair in quaist resguard üngün success, alura saro que be la quarta lingua naziunela chi faregia via a sieu bun dret!!*

In quaist connex aunch'ün'ultima reflexiun da dret, vaira maing però üna têla, tenor me, d'impurtanza fundamentela in ün pajais dal character da la Confederaziun svizzra:

Sch'ün nempe as dumanda, che factuors chi soulan da dret *furmer ün pövel, üna naziun*, schi chattainsa stedis chi mettan illa prüma lingia la descendenza, il saung u la lingua cumoena. Que sun aunch'hozindi factuors essenziels illa concepziun dal dret public da noss chantunais i'l nord ed eir utrô. Cuncittadins e cumpatriots chi appartegnan cun resguard a lur descendenza, lur saung e lur razza ad üna minorited i'l egen pajais, vegnan resguardos tar noss chantunais i'l nord güst in noss dis scu glied cun main drets ed in oters stedis pudains nus assister al tentativ evident e consequent da supprimer minoriteds linguistics u almain da las uniformer per l'avegnir a la magiurited. *Scu scha's pudess pür alura discuorrer d'üna naziun?*

Per nus nun ais que oter cu repetter danövmaing chosa a scodün cuntshainta, scha fains a l'incuntrari resortir ch'in *nossa Confederaziun elvetica üna naziun* as basescha sün tuot oters components u factuors. La coerenza d'ün inter pövel, chi's spievla avaunt tuot aint illa definiziun d'üna «naziun», fundescha bgeranzi *sül scopo da la communiun* pervia dal quèl ch'ün l'ho furmeda, s-chaffida. Illa veglia Rezia scu illa Confederaziun s'ho'la furmeda i'l cumbat per l'indipendenza vers l'influenta signuria feudela, e pü tard vers l'imperi, *dimena i'l cumbat per la liberted e la democrazia*. Quetant po e stu valair scu elemaint fundamentel per l'origin e l'esistenza d'üna naziun svizzra fin al di d'hoz. E daspö cha quaista comuniun, naschida uschè, as ho pudieu mantegner suravi las gene-

raziuns e'ls seculs, daspö cha simils liams s'haun ferma-
maing consolidos e rinforzos tres la constituziun ed otras le-
dschas fundamentelas fin ad ün'uniun inalterabla — cò pu-
dains nus bain dir, cha per nus ils liams da la descendenza, da
saung u razza e lingua, scumpareschan e vegnan consideros
scu d'impurtanza secundaria, *scha discurrins d'üna naziun, d'ü-
na naziunalited svizzra*. Schi, nus solains magari ans lusinger
da quaist fat e fer resortir cun üna tscherta supergia, cha mel-
grô las differenzas, chi existan tar nus in fatscha a razza, lin-
gua e descendenza — schi cha tuottüna existan pü ots e su-
blims factuors, fermes avuonda, per ans unir per adüna in üna
Confederaziun, in üna *naziun svizzra*. E nus solains gugen't fer
resortir quetaunt — forsa, forsa perfin in guardand ün pô da
suringiò sün las eternas collisiuns e cuntaisas da minoriteds da
razza u lingua a l'ester.

Ma — sus-chains nus pretender que e'ns metter similhaing
sün ün s-chalin pü ot fin tar las ultimas consequenzas? Dal
sgür illa legislaziun grischuna, scu già menziuno, ed eir in
generel illa pratcha, scu ch'ho fat resortir in möd uschè expres-
siv land. Wolf in sieu discuors.

E bain tschert eir illa Confederaziun, taunt inavaunt cha's
tratta da descendenza e razza ed eir da las simpatias persune-
las per nossa lingua. *Ma na tuottafat* scha'ns fains la duman-
da cun resguard a la pusiziun da dret da las linguas da nos
pajais cun ün egen territori linguistic. Perche la constituziun
federela discuorra, scu già dit, da linguas naziunelas, arcu-
gnuoscha però scu têlas cun tuottas consequenzas chi and re-
sultan, be il tudais-ch, il frances e l'italiaun, percenter na il
rumauntsch. E tuottüna as tratta que co da la lingua la pü
veglia dal pajais inter, scopür d'üna lingua chi da vegl innò
ais saimper steda arcugnuschida illa veglia Rezia ed aunch'hoz
i'l Grsichun scu terza lingua dal pajais; que's tratta tuottüna
d'üna lingua discurrida aunch'hoz, da la lingua materna da
40—50,000 Rumauntschs, cun egen territori, vi a la quela ils
Rumauntschs aunch'hoz s'attachan cun tuots liams da lur cour.
E tuottüna nu vain ella arcugnuschida illa constituziun scu lin-
gua naziunela svizzra cun tuots svantags chi and resultan!
Ais quetaunt güst ed in uorden e consequent in tgnand avaut

ögls las supremas mêras da nossa Confederaziun elvetica cun resguard als factuors chi confuorman nossa naziun, scu supra atscheno?

Ed uossa aunch'ün'ultima objecziun, ch'ün oda suvenz tar nus in Grischun, inua ün cugnuoscha pü bain cu utrô las differenzas rumauntschas dialectelas; ün'objecziun cha vulains bainschi adür a la *fin* da nossa lavuretta, ma chi d'otra vart ais i'ls ögls da bgers, almain sül prüm sguard, da la pü grand'impurtanza, impurtanta, avess bod dit, decisiva! Que ais la dumanda, a chenün dals dialects existents cha saja *d'accorder l'onur da gnir declaro scu quarta lingua naziunela?* —

Ma in s'aprofundind pü chafuol aint i'ls problems na be linguistics, ma eir da dret e d'adattaziun a la vita d'ogni di, a la pratcha, schi restainsa be stuts da vair, quaunt facilmaing, cha's lascha chatter il chavazin, per gnir our da l'apparent ingurbigl. La resposta ais tuot simpla e stu tenor mieu avis tuner i'l sen, *cha que nun ais brichaffat necessari da declarar ün speziel dialect scu lingua naziunela, p. ex. il sursilvan u'l ladin* O ais quetaunt sto il cas in Grischun? Ed ais pervia da que ieu suot il muond, u avess quaista soluziun illa veglia Rezia u aint il chantun Grischun mê do andit a seriusas difficulteds? Na, e madinà! E perche avess que dimena da spordscher difficulteds pü seriusas, perche avess que d'esser otramaing illa Confederaziun? Dalum cha, scu già emiss, il rumauntsch dess bainschi gnir declaro scu lingua naziunela, ma già scu principi na scu lingua uffiziela!?

Formuland in simil möd la petiziun rumauntscha ,gnarò dimena eir illa Confederaziun il rumauntsch impiego eir in avegnir be in relativamaing pochs cas. Ed inua cha quetaunt dvainta tuottüna necessari, p. ex. tar traducziuns da singulas ledschas fundamentelas u da publicaziuns retgnidas necessarias, tar inscripziuns e comunicaziuns u in dand evasiun als postulats da nomenclatura, alura sarò que tuottafat facil e natürel ch'ün s'adata als bsögns dal cas u a las necessiteds u als giavüschs da character local. Ed inua ch'ün in singuls cas concrets avess dad esser in dubi giò Berna, schi po ün sur-lascher la decisiun quietamaing al Pitschen Cussagl, chi da sia vart salüdaregia in ogni cas a la supra stanza da la Ligia Ro-

montscha. Eir dal punct da vista linguistic ais que tuottaffat motivo da nun attribuir a quaista dumanda üna pü granda impurtanza. Perche que's lascha cumprover philologicamaing, e la comprova ais eir steda prödotta repetidamaing i'ls ultims ans (Prof. Jud, Dr. de Planta ed oters), cha suravi tuottas spezialiteds e differenzas dals singuls idioms as tratta tuottüna *d'üna lingua unica* chi chatta bainschi sensibilas differenzas d'expressiun, ma chi in sieu fuonz ais tuottüna *üna* ed *unica* O che dir da las differenzas da singuls dialects lumbards, bergamascs, in ils confruntand cun la lingua italiauna scritta? U da singuls dialects svizzers u dal nord da la Germania (Plattdeutsch) in als confruntand cun la lingua scritta? U dal patois da la Gruyère u'l provençal cu'l frances? Perche vuless ün dimena ir pü inavaunt cun resguard al rumauntsch e pretendere, cha cò nu's tratta da la medemma lingua be pervia dal fat, cha cò nu's ho auncha furmeda ün'unica lingua *scritta* per tuot il territori rumauntsch?

VI.

Eau vegn a fin. Als he intratgnieus ün pô lönch sur il problem rumauntsch scu quarta lingua naziunela svizra. Problem, chi sül prüm sguard pera uschè simpel, ma chi tuottüna ais cumplichio e solleva ün'intera schurma da dumandas, entrand i'l detagl. In pü ün problem, per il quèl il gö vela la chandaila, perche cun sia soluziun as collian factuors per il movimaint rumauntsch, u scu cha'l Sursilvan disch: per la «muntada romontscha», factuors da suprema impurtanza ideela e pratica. Ed in ün essans consciaints dal fat cha sia soluziun tangescha singuls princips fundamentels illa concepziun da nos stedi e tuocha perfin relaziuns da nossa patria svizra cun l'ester. Ed uschè craj cha possans na be scu Rumauntschs, ma eir scu Grischuns e Svizzers defender our da plaina persvasiun e cun tuotta verva e forza, cha soula ans inculcher ogni buna causa, ils postulats dal pövel rumauntsch. Eau vuless, zieva avoir stüdgio la chosa, formuler quaists postulats illas seguaintas tesas e poss comunicher cha eir il Pitschen Cusagl las ho acceptedas in sia dumanda inoltreda a Berna:

1. In prossma occasiun vöglija il rumauntsch gnir declaro scu quarta lingua *naziunela*.
2. Nus essans però perinclets cha vegnan declaredas scu linguas *uffizielas*, cun *tuottas* consequenzas chi and resortan, be il tudais-ch, frances ed italiaun.
3. Percunter vöglija la Confederaziun admetter cha tscher-tas ledschas fundamentelas vegnan tradüttas eir in rumauntsch e cha quaist vegna eir considero debitamaing illa nomenclatura tar tuottas administraziuns federelas, in inscripziuns ed oter. Las rel. normas gnaron fixedas in üna speziela ordinaziun o ledscha federela.
4. Que nun ais necessari cha vegna declaro ün dialect speziel scu lingua naziunela, dimpersè in cas da dubis daja decider il Cussagl Federel, zieva avair udieu il parair dal Pitschen Cussagl, in che idiom ch'üna traducziun, ün' inscripziun etc. dess as fer i'l singul cas.
5. La Confederaziun vöglija cuntinuer a metter a disposiziun ils mezs occorrents per pudair stampar successivamaing ils dicziunaris cumpiglios, scopür l'idioticon retoru-mauntsch. In pü vöglija ella accorder eir da cò inavaunt, a pêr ed a pass cul chantun Grischun, cun vschinaunchas e singuls, ils mezs occorents i'l cumbat per la perservaziun, il mantegnimaint e'l svilup dal rumauntsch.

Casper Muoth, ün dals prüms poets rumauntschs, scu sur-silvan displaschaivelmaing be memma poch cuntschaint tar nus in Engiadina, ho depint que chi'ns aspetta, scha dvantes-sans infidels a nossa lingua materna. Al pövel rumauntsch adressa'l ils seguaints pleds:

Stai si, sedosta,
 Romontsch, pil plaid grischun.
 Lai buc a posta
 Satrar tiu dun!
 Tiu cor, tiu spért ein umbrivai
 Dal vierv romontsch e vegnan mai
 A concepir in auter senn,
 A parturir in niev talent,
 Gie mai midar il scaffiment:
 Romontsch ei tia sort, tiu trument.

Stai si e mira,
 Romontsch, tgei avantatg,
 Midond natira,
 Tes frars han fatg!
 Il vierv matern vegn emblidaus,
 Il plaid tudestg ei scumbigliaus;
 Biars plaidan mender ch'ils affons,
 Schizun tudestgs da treitschien onns,
 Giè tudestgai da treitschien onns
 Han aunc adina plaids romontschs danvons.

Stai si e senta,
 Romontsch, el cor sincer
 La vana stenta,
 Va buc en err!
 Ils schiembers creschan spels glatschers
 E seccan vi plaintai els ers.
 Ed il romontsch, lungatg alpin.
 Naschius el clar dil matutin,
 Carschius el clar dil matutin,
 Ruina tiu talent cun sia fin.

A. Steier: «Chel tgi sbetta la favella
 tgi la mamma igl ò do,
 chël è sclav d'ena fantschella
 tgi sen vei'el ò catto.»

E'l poet ladin, Simon Caratsch, quel tegna avaunt ögl als Rumauntschs il pled sever e güsta per nus Rumauntschs periclitos in nossa lingua e nossa cultura uschè impressiunant e da suprem avertimaint:

«Ün pövel, chi lingua e costüms nun
 onura da sieus antenats,
 quel ais pelvaira ün pövel chi
 crouda, chi vo in malura,
 ün pövel indegn da giodair liberted.»

Uschè tuna la suprema admoniziun da noss poets sursilvans, da Surmir ed engiadinai. E pür memma risplenda da l'istorgia dal rumauntsch, quaunt güsta e stringenta, cha quell'ais, scha nus cuntemplains, cu cha que ais ieu a maun als Rumauntschs giò'l San Gallais, a Cuaira, i'l Partenz, i'l Schanfigg, i'l Grischun centrel, a Samignun? Schi, scha nus ans tgnains avaunt ögl, e que fermes e sainza flippir, las relaziuns d'hoz i'l Grischun centrel, in tscherts lös exposts in Engiadina ed utrò, schi stuains cunvgnir cha il ring dals factuors, adattos a fer svanir u perir nosa lingua e cultura, pera da's serrer vi e pü. Vairamaing ün tragic e per ogni Rumauntsch chi s'attacha cun tuots liams da sieu cour vi a la lingua da sa mamma, ün aspet, ün stedi da las chosas, ün prozess chi nun ans displeschä be, ma chi bgeranzi ans serra il cour!

Ma, stimos preschaints, l'istorgia dal rumauntsch ans requinta eir d'üna tenacited mê visa, cun la quela il pövel rumauntsch s'ho savieu mantegner illas vals reticas suravi ils tschientiners e'ls prieveles da factuors auncha taunt e taunt disfavourabels i'l cuors dad ün millaisem inter. E nus vzains, cu cha güsta i'ls ultims 50 ans la defaisa dal rumauntsch s'ho ün pô a la vouta systematicamaing furmeda, cu ch'ella vo saimper pü as rinforzand, cu cha nossas filas as serran e cu cha'l cling dal «Sain Pitschen», la vusch da la giuventüna, da l'avegnir da nos pövel rumauntsch as fo udir cler e decis e rinforza uschè tar scodün da nus la ferma volunted da'ns defender e'ns mantegner ed eir la sprauza e persvaziun cha que ans possa e stögliä reuschir da vainscher! O chi vuless mê vair il di, inua cha'l cling sonor rumauntsch e ladin nu resuness pü illas vals reticas!?

Consciains dals prieveles chi'ns imnatschan, ma eir da la via cha, fidels a nus stess, *vulains e stuains* prosequir, fains nus Rumauntschs hoz ils pass retgnieus necessaris per cha'l rumauntsch vegna declaro scu quarta lingua naziunela. Ed esans, scu già dit, persvas cha quetaunt saregia ün grand factur i'l cumbat per il mantegnimaint da lingua e cultura. Ed inquist incunter vzains cun cour comoss, cu cha noss compatriots grischuns d'otras linguas resaintan cun nus e's haun declaros in möd impressiunant pronts da'ns güder.

Gian Travers dechantaiva in sa chanzun da la guerra da Müsch üna sumgiainta uniun, ün simil sforz cumoen grischun culs plets:

«Uscheia a Clavenna ed in Vutlina
da mincha lia s'arasset üna «bella Grischunia»,
per fer vendetta da lur dan arvschieu
et conquerer que, ch'els avaivan perdieu.»

Hoz nun as tratta dad ir cunter ün Medeghin e nu's tratta neir d'ün cumbat *agressiv* u cun speda e fö cunter chi chi esser vögli! Noss sforzs as restrainschan bgeranzi sün ün cumbat dals spierts, sün üna questiun püramaing intellectuella ed ideella i'l interess da nossa lingua! Ma eir cò ans chattains nus Grischuns darcho unieus, sainza distincziun ne da confessiun, ne da razza, ne da lingua, nus vzains eir in quaist cumbat darcho tuot il pövel unieu scu dal temp da Gian Travers in üna „bella Grischunia“.

Ma, stimos preschaints, he già gieu l'occasiun da m'externer aint il Grand Cussagl grischun, cha cun que, in reuschind da declarer il rumauntsch scu quarta lingua naziunela, la contaissa nun ais auncha a fin, la battaglia na auncha guadagnada. Que füss be ün factur favuraivel cha nus pudessans registrar. Cun ün nouv paragraf aint illa costituziun federela, nossa puziziun saro bainschi rinfurzada, ma na auncha salvada. *Il suprem cumbat, la luotta decisiva per il mantegnimaint e la preservaziun da nossa lingua e nossa cultura, quel nu's fo ne cun ledschas ne i'ls parlàmaints, dimpersè cuour illa vita d'ogni di, cuour in famiglia e scoula, illa vita publica; cuour i'l fer e lascher da nos pövel, da quel pövel retic, chi ho ruot a sieu temp las chadagnas da la dependenza e chi, melgrô tuots factuors uschè funests e disfavourabels daspö ün millaisem, s'ho tuottüna saimper darcho savieu as mantegner e's preserver a sè e sia lingua e cun que si'egna cultura.*

Da que vulains eir nus Rumauntschs d'hoz, saimper rester consciants ed agir lozieva in tuot nos fer e lascher; na be in dis da festa, ma in tuot e dappertuot illa vita d'ogni di, ogni ün sün sieu post *evitand meschinas cuntaisas*; tscherchand *l'uniun*, chi be ella do la forza! Discordia ruina, uniun fo ferm!

Nus stuarons tegner quint da las necessiteds economicas dal preschaint e nu vulains neir mê schmancher la veglia tradiziun retica, chi mê nun ho cugnuschieu ün cumbat traunter las differentas linguas dal pajais, ma be ün vicendaivel rispet e sustegn. Ma d'otra vart sajans eir fermes e persvas e tgnainsa saimper avaunt ögl la suprema mêra cha'l poet sursilvan in sa chanzun dal Cumin d'Ursera metta, per uschè dir, in fuorma d'ün suprem vut u güramaint illa buocha d'ün pövel inter, lo reunieu in solenna mastralia:

*„O mumma romontscha! Ti mumma carina!
Nus lein tia tschontscha salvar per adina!“*